

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 8 «Розвиток психології у ХІХ – ХХ ст.»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

План:

1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл.
2. Структуралізм.
3. Вюрцбургська школа.
4. Функціоналізм.
5. Французька психологічна школа.
6. Описова психологія.

Питання на семінар:

1. Початок експериментального вивчення відчуттів і сприйняття, емоцій.
2. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті.
3. Початок вивчення мислення.
4. Структуралізм. Вюрцбургська школа. Функціоналізм.
5. Французька психологічна школа.

Питання на самостійну роботу:

1. Теорії представників Вюрцбургської школи.
2. Побудова психології в структуралізмі, функціоналізмі й описовій психології.
3. Загальне і відмінне в американському та європейському функціоналізмі.

Література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: XIX – початок XX століття : навч.посібник. К.: Вища шк., 1995. 616.
https://chtyvo.org.ua/authors/Romenets_Volodymyr/Istoriia_psykholohii_XIX__pochatku_XX_stolittia/

Текст лекції

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

Межа століть ознаменувалася для психології першим поділом раніше єдиної психології на ряд шкіл. Однак у той момент це ще було пов'язано з відмовою від єдиного підходу до розуміння предмету психологічної науки і методів дослідження психіки. Мова йшла, швидше, про різні аспекти у вивченні психіки, які ототожнювались головним чином зі свідомістю. При цьому у центрі уваги психологів залишалися переважно пізнавальні процеси, хоча різні школи відрізнялися одна від іншої розумінням місця даних процесів у загальній картині психічного життя. Головні ж розбіжності були пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж її експериментального вивчення.

Структуралізм, очільником якого був американський учень Вундта Е.Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму. Тітченер був переконаний, що саме елементи є основою структури психіки. А Вундт, своє завдання вбачав у досконалому вивченні цієї структури і зв'язків. Шлях до цього – це удосконалення методу інтроспекції, який можна поєднати з експериментальним дослідженням простих психічних актів.

Перші розбіжності серед психологів, виникли саме з питання про можливість експериментального вивчення вищих психічних процесів. Якщо дослідження Еббінгауза проходили ще в руслі традиційного асоціанізму, то роботи Вюрцбургської школи уже виходили за рамки її теоретичних постулатів. Ця школа відома тим, що вперше почала експериментальне вивчення мислення. При цьому була спростована думка Вундта про те, що продукти аперцептивного зв'язку неможливо вивчити експериментально, так само як і його гіпотезу про образний характер мислення.

Роботи *функціоналістів* похитнули основні підвалини структурної психології й, що особливо важливо, методологію асоціанізму, на якій базувалися попередні школи, тому що доводили, що *психіка - це не структура, що складається з незмінних елементів, а постійно мінливий потік свідомості*. Приймаючи положення про те, що закони психічного життя неможливо вивчити об'єктивно, *функціоналісти прийшли до висновку про необхідність описувати не закони, а функції психіки, котрі допомагають людині в реальному житті*.

Французька психологічна школа, не заперечуючи основних положень традиційної психології, у центр своєї уваги поставила дослідження тих чинників, які визначають зміст психіки. Вони вперше стали серйозно вивчати роль соціального оточення у процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, так само як і дані про особливості становлення психіки в різних культурах, стали важливими методами, що дають матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя.

Вже роботи французьких психологів показали необхідність врахування культури як чинника, що впливає на психіку людини. Ця тенденція найбільш повно втілювалася у психології *Дильтея*, котрий вважав, що *переживання, як свідомі так і безсвідомі, пов'язують окрему людину з духовним світом, втілені у предметах мистецтва*. Ще одним суттєвим моментом концепції Дильтея стало усвідомлення тих методологічних проблем, які витікали з орієнтації психології тільки на природні науки. Усвідомлення того факту, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в цій парадигмі об'єктивними, привело його до думки про необхідність відмовитися від пояснення психічного життя та перейти до його описання.

2. Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст.

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структуралізм	Е Тітченер Едуард Брадлард	Вивчення структури свідомості	Елементи психіки	Вдосконалення інтроспекція
Вюрцбургська	Освальд Кюльпе, Нарціс Ах, Карл Бюлер, Отто Зельц	Вивчення динаміки протікання пізнавальних процесів і факторів, які на неї впливають	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установки	Методи систематичної експериментальної інтроспекції (словесного обрахунку)
Функціоналізм	Європа – Франц Brentano, Карл Штумпф, США – В.Джемс, Джон Дьюї, Д.Енджелл, Роберт Вудвортс	Дослідження психічних актів, спрямованих на будь-який предмет або дію і виконуючих певну функцію	Інтенціональні акти. Потік думок і переживань, в яких виділяються ті, що відносяться до зовнішнього світу і до себе, потік активності, що об'єднує суб'єкт і об'єкт	Спостереження (як само-спостереження і об'єктивне спостереження зі сторони), аналіз продуктів діяльності
Французька	Тюль Рібо, П'єр Жане, Еміль Дюркгейм, Люсьєн Леві-Брюль, Г.Тард	Вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Головним об'єктом є хворі люди (або люди з обмеженими психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня (група, нації, племена)	Свідомий і без свідомий рівні психіки, зміст яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини	Клінічний і крос-культурний методи
Описова психологія	Вільгельм Ділтей, Е. Шпрангер	Опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених в духовних, культурних цінностях	Цілісні і неспрямовані, ушевні процеси	Осягнення, яке ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань "Я"

Структуралізм. На межі XIX і XX ст. структуралізм був розповсюдженою і провідною психологічною школою в США. Засновник цієї школи Е. Тітченер (1867-1927) народився в Англії і одержав психологічну освіту в Оксфордському університеті, який він закінчив у 1885 р. Там же в 1890 р. він одержав свій перший вчений ступінь магістра. Однак центр вивчення психології на той час перемістився з Англії в Німеччину, насамперед у лабораторію Вундта. Саме в Лейпціг переїхав Тітченер у 90-і роки, щоб продовжити психологічну освіту під керівництвом Вундта, і став одним з його найвірніших учнів. У Лейпцізі він займався головним чином вивченням бінокулярного зору і виміром часу реакції при пізнавальних процесах. У 1892 р. він переїхав у США, де в Корнельському університеті створив велику в цій країні наукову школу, аналогом якої послужила Лейпцігська лабораторія. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом.

Тітченер називав свою теорію **структуралізмом**, оскільки вважав, що *предметом психології повинен стати зміст свідомості, упорядкований у визначену структуру, незалежно до того, як ця структура працює*. Головні задачі структуралізму він бачив у гранично точному визначенні змісту психіки, виділенні вихідних інгредієнтів цього змісту і законів, за якими вони об'єднуються у структури. При цьому психіка і свідомість ототожнювалися Тітченером, а усе, що знаходиться за межами свідомості, відносилось ним до фізіології.

У своїй чотиритомній праці «Експериментальна психологія» (1901-1905) Тітченер виклав основні досягнення цієї науки з позицій структуралізму. Свідомість Тітченер розумів як людський досвід у його залежності від того, що переживає суб'єкт. Сам цей досвід, на його думку, складається з найпростіших елементів – відчуттів, образів і почуттів, які він знаходив завдяки організованій інтроспекції.

Кожен з елементів при спеціальній установці свідомості відкривається суб'єктом з метою діагностики його чотирьох характеристик: якості, інтенсивності, тривалості і виразності (ясності). Тітченер склав список елементарних відчуттів, що включав більше 44 тисячі сенсорних якостей, більшість з яких були зоровими (32 820) і слуховими (11 600).

Для того, щоб виділити і описати вихідні елементи структури, Тітченер прагнув удосконалити метод інтроспекції з тим, щоб він відкривав експериментатору реальну картину свідомості, тому що під свідомістю, згідно його думки, варто розуміти зовсім не те, що повідомляє звичайне самоспостереження, властиве кожній людині. Він підкреслював, що *розуміє під свідомістю «екзистенційний термін», тобто психічну реальність, яку не слід ототожнювати з даними традиційної інтроспекції*. Наприкінці життя він навіть термін *структурна психологія* часто заміняв визначенням *екзистенційна психологія*, підкреслюючи відмінність наукових даних про свідомість від життєвих даних, чи даних, отриманих в інших дисциплінах (наприклад, у фізіології).

Свідомість має власну структуру і зміст, які приховані за явищами, що в ній проходять, подібно тому, як від звичайного сприйняття дійсності приховані реальні процеси, які вивчаються фізикою і хімією. Для того, щоб зрозуміти реальну картину свідомості, необхідне спеціальне тренування випробувачів, оскільки вони схильні повідомляти про зовнішній об'єкт (стимул), який викликає відчуття, а не про власні відчуття. Наприклад, говорять, що бачать яблуко, але не предмет визначеної форми, кольору чи розміру. Тому що об'єкт майже завжди впливає на процес сприйняття, інтроспекція ефективна тільки тоді, коли унікає «помилки стимулу», тобто не змішує відчуття об'єкта з об'єктом відчуття.

Дійшовши, як у вченні Вюрцбургської школи, до висновку про необхідність систематичної експериментальної інтроспекції, Тітченер кардинально розходився з ними в аналізі отриманих результатів. Він відкинув також їхню концепцію, відповідно до якої до відокремлених Вундтом елементів свідомості варто приєднати особливі утворення у вигляді розумових образів чи значень, які не мають сенсорного характеру. Це положення суперечило і основам структуралізму, тому що сенсорні елементи (відчуття, явища) не можуть створювати несенсорні, чисто інтелектуальні структури.

На противагу цьому *Тітченер запропонував «контекстну теорію значення»*. Мова йшла про розмежування образу і значення. Вільний від чуттєвих образів психічний зміст, названий Вюрцбургською школою *значенням*, зводиться, згідно Тітченеру, до особливого різновиду чуттєво-образного досвіду. Уявлення про який-небудь об'єкт будується із сукупності чуттєвих елементів. Значна їх частина може залишати свідомість, у якій залишається лише сенсорна серцевина, достатня, щоб відтворити всю сукупність. Таким чином, наш досвід складається з безлічі психічних елементів, що утворюють контекст, у якому є «темні» м'язові й органічні відчуття. Вони становлять «серцевину» неусвідомлюваного контексту і служать реальним психічним еквівалентом безобразної думки. Якщо досліджуваний при вирішенні розумової задачі не усвідомлює чуттєво-образного складу значень, то це пов'язано тільки з недостатньою тренуваністю інтроспекції.

Тітченер протиставляв свій підхід функціональному напрямку. Полемізуючи з функціоналістами, Тітченер доводив, що *тільки вивчивши структуру свідомості, можна зайнятися питанням про те, як вона працює*. Дотримуючись такої установки, він повністю відкидав використання даних психології у будь-якій сфері практики, тому що *вважав її фундаментальною, а не прикладною наукою*.

Оскільки функціоналізм у 10-і роки ХХ в. став пануючим напрямком в американській психології, Тітченер протиставив свою школу всім іншим школам і напрямкам. Щоб організаційно відокремитися від них, він не ввійшов в Американську психологічну асоціацію і створив свою групу «Експерименталісти», що проводила щорічні конференції. Надалі видавав «Журнал Експериментальної психології».

Вюрцбургська школа. Вюрцбургська школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше було почато експериментальне вивчення мислення. Вона була заснована німецьким вченим **О.Кюльпе** (1862-1915). Кюльпе, так само як і Тітченер, був учнем Вундта; під його керівництвом він навчався в Лейпцігському університеті, а пізніше писав докторську дисертацію, яку захистив у 1887 р. Вундту ж він присвятив свою першу книгу «Нарис психології, заснованої на експерименті» (1893). Після закінчення університету він працював у Вундта асистентом, потім екстраординарним професором. У 1894 р., одержавши запрошення від університету Вюрцбурга, він переїхав у це місто і у 1896 р. створив там психологічну лабораторію.

У перші роки своєї діяльності він частково повторював експерименти, які проводилися у Лейпцігській лабораторії, частково удосконалював інтроспективний метод. Зміна інструкції, яка дається досліджуваному перед початком експерименту, привела до того, що головна увага в роботах Кюльпе та його співробітників була сконцентрована вже не на результатах діяльності (швидкості відповіді, його точності і т.ін.), а на її процесі. Поставивши перед досліджуваним завдання і спостерігаючи за його вирішенням, Кюльпе фактично почав експериментальне вивчення процесу мислення. Тим самим було спростована думка Вундта про те, що експериментальному вивченню доступні тільки елементарні (сенсорні) процеси та що свідомість являє собою сенсорну мозаїку, тобто комплекси взаємопов'язаних сенсорних елементів – відчуттів та уявлень.

Експерименти Вюрцбургської школи показали, що досліджуваний при виконанні завдань робить розумові операції, які він зазвичай не усвідомлює. З цього випливало, по-перше, що поряд із сенсорним «матеріалом» у «тканину» психологічного життя людини включені елементи, які не зводяться до відчуттів, по-друге, що ці елементи пов'язані з діями суб'єкту, його розумовою діяльністю й, нарешті, по-третє, що неусвідомленість цих актів у момент їх здійснення вимагає внести корективи у метод інтроспекції.

Робота Кюльпе над модифікацією методу інтроспекції привела до його перетворення в *метод «систематичної експериментальної інтроспекції»*. Вирішуючи інтелектуальне завдання (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний повинен був дати ретроспективний звіт про стани свідомості, пережитих ним у процесі вирішення. Цей самозвіт називався *систематичним*, оскільки увесь процес точно розподілявся на часові відрізки і повторювався безліч разів з метою корекції описання. Було встановлено, що думку, з психологічної точки зору, можна охарактеризувати не тільки негативно (як якісно відмінну від сенсорних даних), але і позитивно, як оперуючою значеннями. Тим самим докорінно змінилося уявлення про зміст свідомості, до складу якого вводилися нові феномени – розумові образи.

Ці висновки направили Кюльпе на розробку власної програми лабораторних досліджень свідомості, яку успішно реалізували його учні. Він не сформулював цю програму в якій-небудь спеціальній роботі: ні в «Нарисах психології», ні в «Лекціях по психології», які вже після його смерті були видані в 1920 р. К. Бюлером. Кюльпе ділився своїми думками і гіпотезами з молодими психологами, був досліджуваним у їх експериментальних заняттях. Його м'який характер і доброзичлива критика сприяли створенню в невеликому колективі творчої атмосфери, завдяки якій цей колектив виявився більш ефективним генератором нових ідей, ніж десятки інших лабораторій у різних країнах.

У 1906 р. Н. Ах почав, слідом за вивченням мислення, досліджувати вольовий акт. Він виходив з того, що принцип побудови цих актів однаковий (що підтверджував і Вундт) та реагування у відповідь на подразник натисканням на ключ нічим не відрізняється від реагування словом. На основі отриманих результатів він ввів поняття детермінуючої тенденції, що спрямовує хід діяльності в обох процесах і допомагає досягти кращого результату.

В експериментах К. Бюлера досліджуваному, пропонувалися логічні й арифметичні завдання. Розмірковуючи про них, він повинен був визначити шлях, який веде до вирішення. У результаті Бюлер і Уайт прийшли до висновку про те, що сприйняття завдання є головним чинником, що визначає процес мислення, тобто саме завдання, його зміст, направляє і регулює цей процес.

Таким чином, *мислення* стало розглядатися не як одномоментний акт, а як процес, що *має початок, час протікання і результат*. Більш детальне вивчення динаміки мислення допомогло виявити нові важливі закономірності.

Насамперед до них відноситься поняття *установки*, що визначає хід мислення, регулюючи відповідно до завдання добір ідей. Поняття установки, прийняте у Вюрцбургській школі, істотно, відрізнялося від сучасного його трактування, але також припускало несвідому спрямованість на вирішення задачі, яка виникла у досліджуваного в момент прийняття цього завдання як мети. В залежності від цієї установки (яка в якійсь мірі розглядалася і як аналог сучасної *мотивації*), досліджувані виконують завдання швидше чи повільніше, більш чи менш продуктивно. Зміст спрямованості на вирішення завдання Кюльпе

та його співробітники пов'язали зі значенням даного завдання або ситуації в цілому для досліджуваних.

Так у психології з'явилося нова *категорія*, яка трактувалася досить широко – *це значення розумового образу, значення інструкції, значення ситуації в цілому*.

Таке трактування зближало позицію Вюрцбургської школи з позицією Ф. Brentano, при цьому динаміка розумових образів співвідносилась з інтенційними актами, а їхнє значення – з феноменами свідомості, про які писав учень Brentano Е. Гуссерль.

Експериментальна програма Кюльпе була в основному виконана до 1909 р., коли він переїхав у Бонн, а потім у Мюнхен, де відійшов від експериментальної психології і зайнявся безпосередньо філософією й естетикою.

Після його від'їзду експерименти були продовжені О. Зельцем, який досліджував залежність процесу мислення від структури вирішувального завдання. Серед найважливіших відкриттів Зельца особливе місце займають поняття антиципаторної схеми, що збагатило уяву про процес рішення ідеєю про можливість передбачати його результат уже на початку мовленнєвої діяльності.

З багатьох учнів Кюльпе необхідно згадати і про **М.Вертгеймера**, одного з творців гештальтпсихології, також **Дж. Енджелла**, одного з лідерів американської функціональної психології.

Експериментальне дослідження мислення, почате у Вюрцбургській школі, було продовжене іншими дослідниками і стало однією із найширших галузей експериментальної психології. Однак перші матеріали отримали саме Кюльпе і його співробітники, головними досягненнями яких стало розповсюдження експериментального методу на вищі психічні процеси (мислення і волю).

В експериментах, які проводились у Вюрцбургській школі, було вперше доведено, що мислення – це процес, який не зводиться до чуттєвих образів, і залежний від різноманітних чинників, у тому числі і від установки, яка виникає при прийнятті завдання. Ці дані наочно показали, що психологічні закономірності мислення не зводяться до логічного. Таким чином, вивчення мислення стало знаходити психологічні контури.

Функціоналізм. Роботи Вюрцбургської школи довели неможливість звести зміст психіки до набору окремих елементів, які складають основу сенсорної мозаїки. Наочно був продемонстрований і той факт, що психічна активність має визначену спрямованість, мету. Це узгоджувалось і з висновками Бена і Спенсера, які співвідносили психічну діяльність з потребою живого організму в адаптації до навколишнього світу.

Таким чином, у психології на перший план вийшла проблема дослідження змісту не структури, а функцій психіки, які б розкрили саме психологічні особливості взаємозв'язку живого організму із середовищем. Відкидаючи погляд на свідомість як пристрій «з цеглин і цементу», вчені, які розробляли новий напрямок у психології – функціоналізм – приходили до висновку про необхідність вивчати динаміку психічних процесів і чинників, що обумовлюють їхню орієнтацію на визначену мету.

Практично одночасно з положеннями Вундта ідея про те, що кожен психічний акт має визначену спрямованість (*інтенцію*) на об'єкти зовнішнього світу, була висловлена австрійським вченим **Ф.Брентано (1838-1917)**. Він почав свою діяльність як католицький священик, проте залишив її через незгоду з догмою про непогрішність папи і перейшов у Віденський університет, де став професором філософії (1873). У той же час богословська освіта, зокрема деякі положення схоластики і томізму, в подальшому вплинули на роботи Брентано.

Його перша праця була присвячена психології Арістотеля, а також її інтерпретації середньовічними католицькими теологами, що розробили поняття про інтенцію як особливий напрямок думки. У незавершеній роботі «Психологія з емпіричної точки зору» (1874) Brentano запропонував свою концепцію психології, протиставивши її пануючій у той час програмі Вундта. Основні положення своєї теорії він виклав також в роботах «Дослідження з психології органів відчуттів» (1907) і «Про класифікацію психічних феноменів» (1911).

Головною для нової психології він вважав проблему свідомості, необхідність визначити, чим відрізняється свідомість від усіх інших явищ буття. Тільки відповівши на це питання, підкреслював Brentano, можна визначити галузь психології. Відкидаючи підхід Вундта до визначення змісту свідомості, він стверджував, що позиція Вундта ігнорує активність свідомості, його постійну спрямованість на об'єкт. Для позначення цієї ознаки свідомості Brentano запропонував термін *інтенція*. Вона споконвічно притаманна кожному психічному явищу і завдяки цьому *дозволяє відмежувати психічні явища від фізичних*.

Інтенція – це не просто активність. У ній разом з актом свідомості завжди існує який-небудь об'єкт. У психології використовується, зокрема, слово «уява», під ним розуміють відновлення в пам'яті відбитків побаченого чи почутого. Згідно ж Brentano, варто говорити не про уяву, а про «уявлення», тобто про спеціальну духовну діяльність, завдяки якій усвідомлюється колишній образ. Це ж відноситься і до інших психічних феноменів. Кажучи, наприклад, про сприйняття, забувають, що в цьому випадку не просто відбувається «злиття» чуттєвого образу, а відбувається акт «сприйняття» того змісту. Варто рішуче розмежувати акт і зміст, не змішувати їх, і тоді стане зовсім зрозуміло, що психологія являється наукою про акти свідомості. Ніяка інша наука, крім неї, вивченням особливих інтенціональних актів не займається.

Описавши і класифікувавши форми цих актів, Brentano прийшов до висновку про те, що існують три основні форми: акти «уявлення» чого-небудь, акти судження про що-небудь як істинне реальному або помилковому і акти емоційної оцінки чого-небудь у якості бажаного чи того, що відкидається. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, у свою чергу, виникає тільки при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість спрямовується скрізь звукову, матеріальну оболонку до предмету, про який йде мова. Розуміння значення слова є акт, а тому це психологічний феномен.

Вважаючи, що при звичайному самоспостереженні, так само як і при використанні тих видів експерименту, які запропонував Вундт, можна вивчити лише результат, а не сам психічний акт, Brentano рішуче відкидав прийняту в лабораторіях експериментальної психології процедуру аналізу, вважаючи, що вона спотворює реальні психічні процеси і феномени, котрі варто вивчати шляхом ретельного внутрішнього спостереження за їхнім природним перебігом.

Скептично відносився він і до можливості об'єктивного спостереження, лише обмежено допускаючи цей метод у психологію, тому що безумовно очевидними вважав тільки психічні феномени, дані внутрішнього світу. Він підкреслював, що знання про зовнішній світ носить вірогідний характер.

Уроки Brentano, який поставив собі за мету описати, як працює свідомість, здійснили великий вплив на формування у той час психологічних напрямків. У нього навчалися і під прямим впливом його ідей знаходилися багато дослідників. Учень Brentano був і З.Фрейд, що відзначав, що це був єдиний курс, не пов'язаний прямо з медициною, який він повністю прослухав за час навчання у Відні.

Засновник філософського напрямку феноменології Е. Гуссерль, який також був учнем Brentano, підкреслював, що на відміну від філософії, що вивчає феномени свідомості (як сенсорні, так і представлені у вигляді форм, цінностей, понять), психологія вивчає процеси, акти свідомості.

Затвердивши принцип активності свідомості, Brentano став піонером європейського функціоналізму, розробка якого була продовжена у працях **К.Штумпфа (1848-1936)**. Штумпф був професором кафедри філософії у Празі, Галлі і Мюнхені. З 1894 р. він працював у Берлінському університеті, де організував психологічну лабораторію. Під впливом Brentano він також прийшов до висновку, що предметом психології повинно стати дослідження психологічних функцій чи актів (сприйняття, розуміння, бажання та ін.). Серед функцій Штумпф розрізняв дві категорії: *інтелектуальні й емотивні* (чи афективні). *Емотивні* функції складаються з протилежних пар: радість і сум, бажання і відкидання, прагнення і відторгнення. Емоційного відтінку можуть набути і деякі явища, які були названі «чуттєвими відчуттями».

З дитинства захоплюючись музикою, Штумпф у більшості своїх експериментальних робіт зосередився на вивченні сприйняття музичних тонів. Ці роботи були відтворені в його двотомній праці «Психологія тонів» (1883-1890), яка зробила найбільший після Гельмгольца внесок у дослідження психологічної акустики. Полемізуючи з Вундтом, *Штумпф вважав протиприродним розчленовування показів інтроспекції на окремі елементи*. Результатам тих дослідів, котрі проводилися натренованими в інтроспективному аналізі свідомості психологами вундтівської школи, Штумпф протиставив свідчення експертів-музикантів, що заслуговують більшої довіри.

Важливим моментом у дослідженнях Штумпфа було те, що він розглядав музику як феномен культури. Він створив архів фонограм із 10 тисячами фонографічних записів примітивної музики різних народів. Його дослідження психології просторових явищ, викладене в роботі «Про психологічні походження просторових явищ» (1881), яка стала настільною книгою для багатьох вчених, що займалися цією проблемою. Він приймав участь у дослідженнях дитячої психології, організувавши німецьку «Спілку дитячої психології», а також по зоопсихології, довівши, зокрема, при обговоренні голосового феномена «розумного Ганса» (коня, який вистукував копитом «рішення» арифметичних задач), що тварина реагувала на ледве помітні рухи дресирувальника.

Штумпф був не тільки добрим учнем, але і гарним педагогом, багато хто з його учнів стали згодом відомими психологами, у тому числі і один з засновників гештальтпсихології **В. Келер**, якому він посприяв при організації поїздки в Африку для вивчення поведінки людиноподібних мавп.

Дослідження сприйняття музичних мелодій проводив інший послідовник і учень Brentano – **Х. Еренфельс (1859-1932)**. У своїй роботі «Про гештальтності» (1890) він вперше ввів у психологічну науку поняття *гештальтностей*, названих у його честь якостями Еренфельса. Ці якості він розглядав як духовні акти суб'єкту, які визначають процес сприйняття музики. Якість «надсумативності» він пов'язував з тим фактом, що *при цілісному сприйнятті з'являються ознаки, які були відсутні при сприйнятті частин предмету, а якість «транспозитивності» описував як зміну цілісного образу при різних способах явища*. Ці відкриття Еренфельса спричинили значний вплив на роботи гештальтпсихологів.

Дослідження процесу сприйняття художніх творів проводилися і німецьким психологом **Т. Ліппсом (1851-1914)**. Замість терміну «інтенція» він запропонував поняття «*емпатія*», яке описував як особливий психічний акт. У ньому суб'єкт проектує на предмет свій емоційний стан, відчуваючи при цьому позитивні чи

негативні естетичні переживання. Як і інтенційна спрямованість, емпатія виходить від суб'єкту, тому естетичні переживання викликаються не зовнішнім світом, не художнім твором, а сприймаючою твір мистецтва людиною, котра наділяє його своїми емоціями.

Теорією емпатії Ліппс пояснював і виникнення геометричних ілюзій. Наприклад, при сприйнятті архітектурних побудов з'являється відчуття, що вони повні внутрішнього життя. Тому вертикальна лінія сприймається більш довгою, ніж у дійсності, тому що спостерігач почуває себе ніби витягуючись нагору.

Концепція Ліппса про «чуттєвість» при сприйнятті художніх здобутків збагатила дослідження ролі внутрішньої форми різних видів мистецтв. Її використовували багато психологів, що займаються проблемами психології мистецтва, у тому числі й вітчизняні вчені Г. Шпет, А. Габричевський, П. Якобсон.

Хоча багато європейських вчених використовували положення Brentano і функціональної психології у своїх дослідженнях, реальний розквіт цієї школи пов'язаний з американською психологією, насамперед з роботами У. Джемса.

У. Джемс (1842-1910) закінчив Гарвардський університет, отримав не тільки медичну, але й художню освіту. Однак, на відміну від свого брата, відомого письменника Г. Джемса, не мистецтво, а науку зробив ведучою сферою своєї діяльності. Психологія довгий час не займала центрального місця в його наукових інтересах, головним з яких стала філософія. Відкидаючи суто раціоналістичний підхід до пізнання, Джемс не погоджувався і з тим, що будь-яка наука повинна суто логічно пояснювати усі спостережені факти. У своїй *філософії прагматизму* він доводив, що завдання філософії (так само як і згодом психології) – описувати і систематизувати спостережені факти, розкриває їхнє значення для практичної діяльності людей.

Підсумовуючи ці положення у своїй роботі «Прагматизм» (1907), він підкреслював, що ми часто змушені в реальному житті мати справу з проблемами, для вирішення яких немає достатньо теоретичних основ. Тому істина повинна розглядатися не з позицій теорії, а з позицій практики, її реалізації в житті, тобто теорія тут – це інструмент, за допомогою якого вирішуються прагматичні, важливі для життя проблеми, і який допомагає усвідомити, до яких реальних наслідків приведе прийняття тієї чи іншої гіпотези.

Великий вплив на концепцію Джемса зробив **Бергсон** з його *філософією інтуїтивізму*. Розвиваючи ідеї Бергсона, Джемс стверджував, що абсолютна цінність і вірогідність логічного пізнання сильно перебільшені. У протигагу інтелектуалізму він *підкреслював роль волі і почуттів у керуванні поведінкою людей*. Тому головну увагу Джемс приділяв аналізу ідеологічних і релігійних поглядів, тоді як інший представник американського функціоналізму (й прагматизму) Д. Дьюї більший акцент робив на вивченні логічних концепцій.

У психологічних роботах **Джемса** не стільки викладена цілісна система поглядів, скільки даний набір концепцій, які послужили основою різних підходів у сучасній психології від біхевіоризму до гуманістичної психології. Джемс зробив психологію однією з найбільш популярних наук в Америці, він став першим професором психології в Гарвардському університеті, творцем першої американської психологічної лабораторії (1875), президентом Американської психологічної асоціації (1894-1895). Цьому сприяли і особисті якості Джемса. Всі, хто знали його, відзначали його гумор, добросердечне, зацікавлене ставлення до людей.

У своїх наукових дослідженнях, результати яких були викладені ним в основних працях «Принципи психології» (1890) і «Посібник психології» (1892), Джемс займався багатьма проблемами – від вивчення роботи мозку і розвитку пізнавальних процесів та

емоцій до психології особистості і психологічних досліджень. Одним з основних напрямків його досліджень було вивчення свідомості. У роботі «Чи існує свідомість?» (1904) він розглянув традиційне розуміння процесу пізнання як ставлення суб'єкта до об'єкта – того, що пізнає, і того, якого пізнають. Доводячи, що свідомість – «це назва неіснуючої речі», Джемс стверджував, що єдине реальне буття, матеріал, що лежить в основі речей і наших думок про них, – це наш досвід. Наші думки являють собою функцію пізнання, пов'язану з прагненням усвідомити навколишнє, котре, у свою чергу, прагне стати усвідомленим.

Таким чином, досвід, на його погляд, вбирає в себе відносини між об'єктом і суб'єктом, які являються не первинними елементами, а частковими вихідними конкретного досвіду. Виходячи з того, чистий досвід – це неперервний потік життя, який «постачає матеріал нашого наступного відображення». Але тоді і наше відображення, свідомість – це не статичний предмет, а неперервний рух, потік думок. При цьому істинність думки перевіряється не сама по собі, а у співвідношенні з іншими частинами нашого досвіду, з реальною практичною користю цієї думки.

Так Джемс прийшов до ідеї про потік свідомості, тобто про неперервність роботи людської свідомості, незважаючи на зовнішню дискретність, викликану частково безсвідомими психічними процесами. Неперервність думки пояснює можливість самоідентифікації, незважаючи на постійні розриви у свідомості, тому, наприклад, просинаючись, людина миттєво усвідомлює себе і їй «не потрібно бігти до дзеркала для того, щоб переконатися, що це вона». При цьому Джемс підкреслював не тільки неперервність, але і динамізм, постійну мінливість свідомості, говорячи про те, усвідомлення навіть звичних речей постійно змінюється. Перефразовуючи Геракліта, який говорив про те, що не можна ввійти два рази в одну і ту ж ріку, він писав, що ми не можемо мати в точності одну і ту ж думку двічі.

Свідомість не тільки неперервна і мінлива, але і селективна, вибіркова, у ній завжди відбуваються прийняття і відхилення, вибір одних предметів чи їхніх параметрів і відкидання інших. З погляду Джемса, дослідження законів, за якими працює свідомість, протікає вибір чи відкидання, і складає головну задачу психології. У цьому питанні і була *головна причина розбіжностей* між Джемсом і його школою *функціоналізму і структуралізму*. На відміну від Тітченера, для Джемса *первинним був не окремий елемент свідомості, а його потік як динамічна цілісність*. При цьому Джемс підкреслював пріоритетність вивчення саме роботи свідомості, а не його структури. Вивчаючи роботу свідомості, він прийшов до відкриття двох основних її детермінант – уваги і звички.

Кажучи про активність людини, вчений підкреслював, що психіка допомагає в практичній діяльності, оптимізує процес соціальної адаптації, підвищує шанси людини на успіх у будь-якій діяльності. Психологічні погляди Джемса тісно пов'язані з його філософською теорією прагматизму, тому він багато уваги приділяв прикладній психології, доказуючи, що її значущість не менша, чим значущість теоретичної. Особливо важливим, з його погляду, є зв'язок психології з педагогікою, тому що саме психологія відіграє найбільш важливу роль у формуванні і розвитку моральних навичок. Він навіть опублікував спеціальну книгу для педагогів «Бесіди з учителями про психологію» (1899), в якій доводив великі можливості виховання і самовиховання, важливість формування у дітей позитивних звичок.

Говорячи про розвиток моральності, Джемс особливо відокремлював *проблему особистості*, причому розумів її як інтегративне ціле, що було принципово новим у дослідженні особистості в той період. Він відокремлював в особистості пізнавальний та пізнаючий елементи, говорячи про те, що пізнавальний елемент – це наше *емпіричне «Я»*,

яке ми усвідомлюємо як нашу особистість, у той час як пізнаючий елемент – це наше чисте «Я».

Велике значення мало і виділення декількох частин в структурі емпіричної особистості – фізичної, соціальної і духовної особистості, описуючи які Джемс говорить про те, що наше емпіричне «Я» ширше суто фізичного, тому що людина ідентифікує себе і зі своїми соціальними ролями, і зі своїми близькими, що розширює її фізичне «Я». У той же час воно може бути і вузьким фізичного, якщо людина ідентифікується тільки з деякими потребами чи здібностями і відгороджена від інших сторін своєї особистості.

Велике значення мав і опис Джемсом почуттів і емоцій, які викликаються різними структурами і частинами особистості, насамперед *опис самооцінки* (самозадоволення і незадоволення собою), про роль якої вперше заговорив саме він. Розглядаючи вплив самооцінки на вчинки людини, Джемс *сформулював формулу самоповаги*, що являє собою *дріб, у чисельнику якого – успіх, а в знаменнику – домагання*. Ця формула лежить в основі ієрархії особистостей, прагнення людини до самовдосконалення і успіху, хворіб і неврозів, оцінки себе й емоцій, які відчують люди.

Джемс (одночасно з датським психологом Ланге) розробив одну з відомих *теорій емоцій*. Ця теорія вказує на зв'язок між емоціями і фізіологічними змінами. Джемс писав, що «ми засмучені, тому що плачемо, лютуємо, тому що б'ємо іншого, боїмося, тому що тремтимо», тобто вважав, що фізіологічні зміни організму первинні по відношенню до емоцій. Незважаючи на зовнішню парадоксальність цього погляду, теорія Джемса–Ланге одержала широкого розповсюдження, внаслідок послідовності та логічності викладу і зв'язку з фізіологічними корелятами. Уявлення Джемса про природні емоції, незважаючи на велику кількість критичних зауважень, частково підтверджуються і сучасними дослідженнями в галузі психофармакології і психокорекції.

Джемс зробив великий внесок для розвитку психології як самостійної науки, незалежної від медицини і філософії. Він намітив багато напрямків продуктивного розвитку психології. Джемс і до сьогодні вважається одним з найбільш видатних американських вчених, який вплинув не тільки на психологію, але й на філософію і педагогіку.

Ідеї, викладені Джемсом, були розвинуті **Д. Дьюї (1859-1952)**, засновником Чикагської школи функціоналізму. Він також був представником прагматичного напрямку у філософії, цікавився прикладним використанням психології, насамперед у сфері творчості, включив педагогіку в число предметів, які він викладав в університеті. Його книга «Школа і суспільство» (1899) користувалася великим успіхом у США, а праця «Психологія» (1886) стала першим американським підручником з цього предмету до появи підручника Джемса.

Закінчивши інститут і аспірантуру в Балтиморському університеті Д.Хопкінса, Дьюї одержав у 1884 р. докторську ступінь і почав читати особистий курс психології в декількох вищих учбових закладах США. У 1894 р. він став професором філософії у Чикагському університеті, заснувавши там свою школу, з якої вийшли десятки американських психологів. Протягом десяти років, коли він працював у Чикаго, йому вдалося не тільки створити свою психологічну лабораторію і провести реорганізацію курсів, які він читав в університеті, але і сформулювати ведучі методологічні принципи функціональної психології. У 1904 р. Дьюї почав працювати в Колумбійському університеті. Тут він майже не займався психологією, присвятивши себе головним чином філософії та проблемам освіти.

Поширивши теорію еволюції на психологію, Дьюї прийшов до висновку про те, що процес дослідження, до якого він відносив головним чином мислення, є форма

взаємного пристосування організму і середовища. Він говорив, що існують різні стадії в розвитку мислення, а також цільова направленість кожної з них. Звідси й інтерес вченого головним чином до процесу, у тому числі і до процесу мислення, а не до результату дослідження.

У статті «Поняття рефлексорного акту в психології» (1896) Дьюї доводив, що предметом психологічного дослідження є не структура свідомості, а його функція. Ця стаття багатьма дослідниками розглядається як поворотний пункт у розвитку американського функціоналізму, який заявив про свою незгоду зі структуралізмом і відстоював свій підхід у психології. Остаточною програма Чикагської школи функціоналізму була сформульована послідовником Дьюї Д.Енджеллом у Американській психологічній асоціації в 1906 р. У ньому функціоналізм визначався як вчення про психічні операції на противагу вченню про психічні елементи. У той же час Дьюї відкидав тотожність психологічного і психофізичного підходу до рефлексу, вважаючи останній предметом фізіології, але не психології, що розглядає психіку як координатора поведінки, а одним з таких координаторів і є рефлекс.

Психічна діяльність, на думку Дьюї, – це потік, але не тільки свідомості, а ще і активності, що включає у нероздільній цілісності організм і середовище. Таким чином, він, як і Джемс, не розділяв прийняте досі у психології розмежування суб'єкта й об'єкта. Він вважав, що неможливо розглядати стимул і реакцію як незалежні один від одного феномени. Поки координація організму в середовищі виконує адаптаційну функцію, ця цілісність зберігається. Якщо ж стабільність порушується, то картина протікання діяльності змінюється. Суб'єкт починає усвідомлювати причину невдачі, рух загальмовується, і увага направляється на певний стимул. Таким чином, свідомість – це один з часткових моментів постійного процесу «дослідження» й адаптації до середовища.

Виходячи з теорії прагматизму, Дьюї вважав, що істинність чи хибність результату усвідомлення повинні перевірятися результатом конкретної дії. Інакше кажучи, реальне життя перевіряє вірність тих суджень і понять, до яких прийшла людина і на основі яких будує свою поведінку. При цьому Дьюї був переконаний у тому, що процес мислення розвивається у бік все більшої успішності. Тому людина може найкращим чином пристосуватися до найскладніших ситуацій і навіть змінити середовище. Ця віра Дьюї в людину та її могутність багато в чому була пов'язана і з тією соціальною ситуацією, в якій вона жила, з високим темпом технічної революції, бумом технологій, особливо помітним в одному з самих розвинутих промислових центрів США, яким був Чикаго. Пізніше вже у своїх філософських роботах він також підкреслював силу суспільства, що може справитися з проблемами, недоступними окремій людині. *Віра в соціальну силу - один з важливих моментів психолого-філософської концепції Дьюї.*

Поряд із Дьюї одним з лідерів Чикагської школи був **Д.Енджелл (1869-1949)**, який очолив її після від'їзду Дьюї до Нью-Йорка. Дякуючи йому факультет психології Чикагського університету став самим популярним у США. У підручнику «Психологія» (1904), у своєму зверненні до Американської психологічної асоціації, про яку згадувалося вище, він писав, що *функціоналізм досліджує психологічні операції, які виконують роль посередників між організмом і середовищем.* Головне призначення свідомості з цієї точки зору є в розумінні тих змін, які відбуваються у новому, все більш складнішому середовищі. Організм діє, використовуючи свої функції – увагу, пам'ять, мислення – як єдине психофізичне ціле. Тобто фактичної різниці між усвідомленням і рухом (розумом і тілом), з погляду адаптації організму до середовища, немає. Задачею функціоналізму є вивчення законів психічних процесів. Для цього недостатньо даних інтроспекції, необхідно використовувати і спостереження, і генетичний метод. Тому в роботах

Енджелла та його школи велика увага приділялася дослідженню м'язової адаптації і розвитку потреб.

До кінця 20-х років XX ст. функціоналізм став відомою школою, практично цілком витіснивши структуралізм. До того часу Енджелл відійшов від активної наукової діяльності і Чикагську школу очолив **Г. Керр (1873-1954)**. У книзі «Психологія» (1925) він, визначаючи психологію як науку про психічну діяльність, підкреслював, що цей термін є загальним для сприйняття, пам'яті, мислення, волі й інших психічних процесів та станів. Слідом за Дьюї й Енджеллом він говорив про те, що функції психіки складаються з набуття, «збереження, організації та оцінки досвіду і його подальшому використанні для керування поведінкою».

Згодом Чикагська школа стала втрачати риси дослідницького напрямку, перетворюватися в освітній центр, який займався підготовкою фахівців в області психології. Це було пов'язано і з появою біхевіоризму, нового психологічного напрямку, що завойовував усе більшого визнання.

Поряд з Чикагською школою до функціонального напрямку примикала **Колумбійська школа**, яку очолював **Р. Вудвортс (1869-1962)**. Як і Енджелл, Вудвортс негативно ставився до терміну «психологічна школа», вважаючи його претензією на домінування визначеної теоретичної системи, що неприпустимо в науці. Тому себе він вважав еклектиком, підкреслюючи відкритість своєї позиції щодо різних методологічних концепцій.

У Колумбійській школі працювали **Д. Кеттел і Е. Торндайк**, які почали розробляти нові експериментальні методи вивчення психіки, її функціонування. Це стало важливим стимулом для розвитку не тільки експериментальної психології, але й нових наукових шкіл – диференціальної психології та біхевіоризму.

Свою концепцію Вудвортс назвав «*динамічна психологія*». Основні положення цього підходу до психології він виклав у роботах «Динамічна психологія» (1918) і «Динаміка поведінки» (1958).

Наукову діяльність він починав в Англії під керівництвом Шерінгтона. Дослідження в області фізіології частково відобразились і на його психологічних поглядах. Перше дослідження Вудвортса було присвячене *проблемі «переносу» в навчанні*. Аналізуючи зв'язки стимул-реакція, він підкреслював значення активного втручання організму в систему їх взаємодій, що змінювало формулу, перетворюючи її в стимул-організм-реакція. На його думку, для розуміння поведінки найважливіше значення має вивчення цієї проміжкової змінної, що може зовсім змінити початкові взаємозв'язки між стимулом і відповідною реакцією. Оскільки таке дослідження внутрішньої змінної пов'язане із включенням даних самоспостереження, він передбачав у своїх працях поєднання фактів, отриманих за допомогою різних методів, у тому числі й інтроспективного.

Вивчаючи розвиток поведінки, Вудвортс виділив важливу роль *мотивації* в цьому процесі, розділивши механізм поведінки і його мотивацію. Ціль динамічної психології він вбачав у дослідженні мотивації, називаючи її іноді «мотивологією». Роботи, присвячені аналізу поведінкових механізмів, привели його до думки про існування двох етапів у процесі діяльності – підготовчого (*установки*) і *консуматорного*, тобто завершальної реакції, завдяки якій досягається мета.

Вудвортс також підкреслював існування *динамічних, гнучких взаємин між мотивацією і механізмом*. Мотивація активує механізм, приводячи його в дію. Але коли потреба задоволена, застосування механізму як такого може набути мотиваційну силу. Таким чином, те, що було спочатку лише засобом, стає метою. Ці роботи вперше

дозволили експериментально вивчити не тільки процес появи нових видів діяльності, але і розвиток мотивації, що робить їх актуальними і сьогодні.

Американські функціоналісти розглядали функцію як діяльність, яка охоплювала і свідомість, і поведінку. Це відрізняло їх позицію від позиції європейських психологів, аналізуючи у першу чергу акти (функції) свідомості. Але було і спільне, що визначало підхід до предмету психологічного дослідження в обох школах. Початком психічної діяльності для них був суб'єкт, операціями й актами якого визначається характер світу, де він функціонує. А тому, якщо кожна людська дія цілеспрямована (суб'єктивно – для самого суб'єкта і об'єктивно – за структурою діяльності), то будь-яка функція набуває визначеної мети, чи інтенції. У той же час об'єктивний психологічний аналіз цієї спрямованості не міг бути здійсненим ні шляхом спостереження або самоспостереження, ні шляхом тих експериментів, які в той час існували в психології. Це в більшості визначило позицію послідовників американського функціоналізму – біхевіористів, які запропонували цілком виключити свідомість із предмету психології, обмежити вивчення самого акту поведінки, зв'язку між стимулом і реакцією, яку він викликає.

В той же час внесок цього напрямку в розвиток психології дуже важливий, тому що саме його представники об'єктивно показали значення поведінки, що на рівні зі свідомістю має бути включена в предмет психології. Не менш важливою була й ідея цілісності, розгляд не тільки свідомості й поведінки, але і соціального середовища, у якому розвивається жива істота. Саме ці положення, так само як методи вивчення психічної діяльності, розроблені в рамках функціоналізму, визначили шлях подальшого розвитку психології.

Французька психологічна школа. Значний інтерес великої групи французьких вчених до проблем змісту і структури особистості закономірно привів їх до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища у процесі становлення психіки. Одним з центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого у психіці, впливу безсвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємоставлення один до одного. Природно, що перші роботи, в яких аналізувалася природа гіпнозу і навіювання, привернули увагу вчених до аномальних явищ, до людей, які страждають різними формами психічних захворювань. Ці роботи показали значення даних патології для дослідження психіки нормальних людей.

Інтерес до соціальних чинників, що впливають на зміст психіки, до безсвідомих установок, які діють на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні школи, як це було у французькій науці на межі XIX-XX ст. Підвищена увага до дослідження ролі навіювання і гіпнозу пов'язані з роботами **Ф. Месмера (1734-1815)**, який пояснював природу гіпнозу «тваринним магнетизмом», тобто випромінювання особливих флюїдів, якими може бути «заряджений» гіпнотизер і навіть окремі предмети.

Вивчення гіпнотичних явищ цікавило не тільки медиків, але і психологів. Ці роботи давали можливість вивчити галузь безсвідомих явищ, що були поза зоною досяжності для звичайних експериментів. Не меншого значення мало дослідження чинників, що впливають на навіювання, які показували ступінь гіпнотичної залежності від віку, індивідуальних особливостей і психічного стану людини. Тому на межі століть дослідженням ролі гіпнозу у Франції займалися відразу дві школи – у **Парижі та в Нансі**.

Школою в Нансі керував **А. Льєбо (1823-1905)**. Він активно використовував гіпноз при лікуванні різних соматичних і невротичних захворювань, досягаючи значних терапевтичних результатів. Досліджуючи природу гіпнозу, Льєбо висунув свою

концепцію, у якій *гіпноз розглядав як навіюваний сон*. Шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) практично у будь-якої людини. Пов'язуючи психологічні особливості такого стану в тому числі і з дією уяви, Льебо, а потім і його учень **Й. Бернгейм**, розробили *методи словесного навіювання*. Запропоновані ними прийоми постгіпнотичного навіювання виявились дуже ефективними, їх клієнти несвідомо зберігали навіювану ним інформацію протягом багатьох років. Саме ці роботи привернули увагу З. Фрейда під час його відвідування Нансі.

Займаючись лікуванням істерії, вчені цієї школи пояснювали істеричні симптоми (параліч діяльності чи чуттєвості без органічних уражень) навіюванням з боку іншої людини (*сугестія*) чи з боку самого суб'єкту (*автосугестія*), вважаючи, що таке навіювання і самонавіювання може відбуватися несвідомо.

Паризьку школу очолював **Ж.Шарко** (1825-1893), який після закінчення медичного факультету Паризького університету більше 30 років працював в одній з центральних неврологічних лікарень Сальпетрієр. Шарко вивчав спадкові форми нервових хворіб і неусвідомлені психічні явища, а також різні (у тому числі хронічні) захворювання нервової системи; він розробив ряд нових методів психотерапії (наприклад, *душ Шарко*). Захоплюючись питаннями психології художньої творчості, він також одним з перших відкрив *психотерапевтичний вплив творів мистецтва*.

Не дивлячись на широту професійних інтересів, найбільш, серйозну увагу Шарко приділяв проблемі істерії, різні прояви якої ним були вперше описані й досліджені. Розробляючи *травматичну теорію істерії*, Шарко відзначив схожість між поведінкою істериків і людей, які знаходяться в стані гіпнозу. На противагу роботам нансинської школи він стверджував, що до гіпнозу схильні головним чином особи, схильні до істерії.

Виходячи з цього, Шарко *вперше почав широко використовувати гіпноз при лікуванні істерії*. Оскільки він вважав істерію нервово-соматичним захворюванням, він і гіпноз, який з нею зв'язаний, відносив до патологічних явищ, зумовленим анатомо-фізіологічними причинами.

На основі багаторічних спостережень він *виділив різні стадії гіпнозу - каталепсію; летаргію і сомнамбулізм*. Роботи Шарко мали величезне значення для становлення психологічної науки, не дарма серед його учнів були багато видатних психологів: П.Жане, Ж. Дежерин, З. Фрейд, В. М. Бехтерев.

Однак засновником французької школи психології по праву вважається інший видатний вчений, **Т. Рібо (1839-1916)**. Після закінчення медичного факультету в Сорбонні він зайнявся вивченням філософії, одержав ступінь доктора філософських наук. В 1885 р. став професором Сорбони, а в 1888 р. – професором в Колеж де Франс, одному із самих престижних навчальних закладів Франції, де спеціально для Рібо була створена кафедра експериментальної і порівняльної психології, яку він очолював до 1902 р., передавши її згодом П. Жане. У 1906 р. він був обраний членом Французької академії наук.

Прагнення не тільки затвердити емпіричну психологію, але і завоювати нових її прихильників привело Рібо до думки про необхідність видання власного журналу. Цей журнал, отримавши назву «Філософський огляд», почав виходити у 1876 р., а в 1885 р. разом з Ж. Шарко і П. Жане він заснував Спілку фізіологічної психології. Як у журналі, так і в Спілці, організованими Рібо, переважали прихильники позитивного, емпіричного напрямку в психології. Але Рібо не був прихильником однобічного підходу до психологічних і філософських проблем, тому на сторінках журналу знаходили місце і статті прихильників класичної психології і метафізики. Всезагальну повагу, якою користувався Рібо, визнання його заслуг у розвитку європейської, насамперед французької, експериментальної психології, одержали підтвердження на

першому Міжнародному конгресі психологів, який відбувся 1889 р. у Парижі і головою якого одногосно був вибраний Рібо.

Рібо був одним з найбільших представників експериментальної психології. В розвитку цього напрямку у Франції він зіграв роль не менш значну, ніж Вундт у Німеччині. Дотримуючись переважно спіритуалістичних поглядів у філософії, Рібо прийшов до висновку про необхідність будувати психологію на основі порівняльних і еволюційних принципів. Цей погляд був зв'язаний з його ідеєю про необхідність побудови психології як точної, позитивної науки, у якій особисті погляди дослідників відійшли б на другий план, поступаючись місцем неспростовним, експериментально доведеним доказам. Не зводячи емпіризм у безумовний принцип, він припускав можливість метафізичних, інтроспективних даних у тих випадках, коли пошуки істини були пов'язані з галузями, що не відносяться до точних наук. Але у своїх психологічних дослідженнях він прагнув до пошуку фізіологічних обґрунтувань для пояснення психічних процесів. Доводячи, що в основі психології повинні знаходитися природні науки, насамперед біологія, Рібо підкреслював, що психічні явища являють собою по суті епіфеномени різних станів мозку. Тому він вважав необхідним вивчати їх у нерозривному зв'язку з нервовими процесами, підкреслюючи, що психічне і фізичне не різні сутності, а сторони одного і того ж явища.

Багато праць Рібо, присвячені дослідженню практично всіх значних психологічних проблем (психофізичної проблеми, питань патопсихології, дослідження пам'яті, уваги, волі, емоцій, творчості і т.ін.), були перекладені багатьма мовами. Сучасники відзначали в них легкість викладу, достаток чітко перевірених фактів і обережність у висновках. Ця гідність у сполученні з новизною психофізичного підходу зробила їх популярними не тільки серед фахівців, але і серед досвідчених людей взагалі.

У 1870 р. вийшла перша робота Рібо «Сучасна англійська психологія», у якій він з позицій англійського асоціанізму критикував пануючу на той час у Франції спіритуалістичну психологію, насамперед школу В. Кузена. У його наступній роботі «Сучасна німецька психологія» (1879) Рібо не тільки дав огляд стану психології того часу, але і виклав основи свого проекту побудови психології як емпіричної науки, що використовує дані патології як метод дослідження психіки нормальних людей.

Великого значення для розвитку емпіричної психології мав розроблений Рібо *метод «природного експерименту»*. Ідея «природного експерименту», чи «експерименту, поставленого природою», була нав'язана роботами К. Бернара. З погляду Рібо, це експеримент, який ставить над людиною природа, створюючи людей різного типу, з різним рівнем розвитку (дикуни, діти, дорослі цивілізовані люди) і різним рівнем психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди і т.ін.). Доводячи значення «природного експерименту», Рібо підкреслював, що психологія не може залишатися наукою про білу, дорослу, досвідчену людину, пропонуючи в якості об'єкту психологічного дослідження тріаду душевнохворого-дикуна-дитини.

Цей метод використовувався багатьма відомими французькими психологами – П. Жане, Ш. Блонделем, А. Валлоном та ін. Душевна хвороба розглядалася ними як своєрідний патопсихологічний метод, як експеримент, більш надійний і репрезентативний (особливо для дослідження вищих психічних функцій), на відміну від експерименту психофізичного. Недолік психофізичного експерименту, з погляду Рібо, полягав, головним чином, у тому, що він не давав уяви про вищі психічні процеси, у формуванні яких, на його думку, значну роль грали соціальні чинники, які ігнорувалися при психофізичному дослідженні.

Рібо вважав штучним традиційний розподіл психічних процесів на пізнавальні, емоційні і вольові, підкреслюючи їхній тісний взаємозв'язок. Дослідження уваги, мислення, уяви привело Рібо, як і Н.Н. Ланге, до думки про велике значення рухових компонентів у їхньому розвитку. Отримані дані він виклав у книгах «Психологія уваги» (1889), «Хвороби пам'яті» (1881), «Хвороби особистості» (1885), «Хвороби волі» (1888), «Досвід дослідження творчої уяви» (1901) та ін., в яких Рібо прагнув реалізувати свою програму, залучаючи зібраний психіатрами обширний матеріал.

Одним з найбільш значних відкриттів Рібо є сформульований ним *закон зворотного розвитку пам'яті*. Він встановлює порядок старечого послаблення пам'яті, її утрати і процесу відновлення у випадку тимчасової втрати пам'яті. За цим законом, який також називається *законом прогресивного розладу пам'яті*, пам'ять втрачається в напрямку від нового до старого від складного до простого. Так, насамперед, втрачається сприйняття найближчих поточних дій, загальних ідей, відчуттів, дій. Спочатку страждає пам'ять на власні імена, далі – на конкретні предмети, ще пізніше – на абстрактні поняття. Довгострокове збереження в пам'яті абстрактного поняття Рібо пояснював тим, що спочатку для удержання їх у пам'яті була потрібна велика кількість часу і вправ. Приклади такого розладу пам'яті можна знайти в старечому слабоумстві, при хворобі Корсакова та інших захворюваннях.

Роботи Рібо здійснили значний вплив на А. Біне, П. Жане, А. П'єрона, Ж. Дюма та інших дослідників. Недарма його учень Ж. Дюма адресував йому латинський вислів: «Ми усі вийшли із тебе»

Розвиток цього психологічного напрямку було продовжено учнем Ж. Шарко і колегою Т. Рібо **П. Жане (1859-1947)**. Він також прийшов до висновку про те, що експериментальна психологія повинна бути патологічною, тому що, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Слідом за К. Бернаром він стверджував, що хворобливі та здорові стани підкоряються одним і тим же законам, тому що при хворобі спостерігається лише посилення чи послаблення явищ, що існують у нормальному стані.

Жане займався багатьма проблемами: *розробляв методи дослідження таких психічних процесів, як сприйняття, увага, пам'ять; досліджував структуру свідомості й особистості, співвідношення свідомого і несвідомого у змісті психіки*.

Зовсім по-новому, всупереч традиційним для того часу підходам, розглядав Жане *проблему волі*. Він вважав, що психічна діяльність у її примітивній, елементарній формі є діяльність автоматична, у її основі не лежить свобода волі. Доводячи вторинність природи волі, він писав про її похідність від об'єктивного процесу, в якому неодмінно представлена інша людина. При вольовому акті ми відчуваємо особливе почуття, почуття зусилля, що не спостерігається ні при якій дії іншого характеру. Іншими словами, *воля – це вищий психічний процес, що володіє єдністю і неподільністю, який ми можемо спостерігати у всіх наших психічних процесах*. Важливим моментом є те, що при усвідомленні дане враження підсилюється. У цьому полягає, на думку Жане, гармонія механізму вольової діяльності, при якій спостерігається синтез величезного числа образів та ідей. Відмінність вольового акту від автоматичного в тому і полягає, що автоматична дія визначається конкретним образом чи ідеєю, вони індивідуальні. Вчинки людини, що піддаються дії образу, так само індивідуальні, як і самі відчуття, що їх породили. Вольовий же акт стає наслідком судження чи загальної ідеї, тому він незалежний. Судження кожен раз стає новим і неочікуваним феноменом, що виникає серед механічних рухів, щодо яких воно є чимось не детермінованим і вільним.

Таким чином, вільною дія стає тому, що робиться розумною та здобуває світову і моральну цінність. Цей зв'язок волі з розумом і моральністю у значній мірі зближує

позицію Жане з поглядами російських психологів початку XX ст., які також розглядали волю не як спонтанну активність, а як похідне інтелектуального розвитку і соціальної ситуації. Спільним є і підхід до проблеми становлення внутрішнього світу людини, який, на думку Жане, будується в результаті прийняття зовнішніх правил і норм поведінки – соціалізації. Але вчений підкреслював, що це не пасивний процес, інтеріоризація відбувається у процесі активної переробки інформації.

Вивчаючи структуру свідомості, Жане підкреслював, що всі високі прояви духу будуються на основі нижчих, де дія, почуття і розум злиті воедино. При цьому вищі психічні функції володіють важливою якістю – єдністю (наприклад, вольові дії, особистість, що підкоряє усі вчинки єдиній меті), вони синтезують усі елементарні функції.

З цього положення витікала необхідність вивчення *елементарних форм свідомості*. Клінічні спостереження Жане показали, є так звана рудиментарна свідомість, що зберігає ізольовані відчуття, не здатні діяти один на одного. Початкове відчуття може викликати інші образи, кожен образ залишається ізольованим, не з'єднуючись з іншими і не діючи на них. У рудиментарній свідомості не тільки відчуття, але й емоції, асоціації ідей можуть існувати в зародковому стані. Характерною ознакою цієї свідомості являється те, що вона безособова, тобто не здатна визвати ідею про наше «Я».

На основі отриманих матеріалів Жане вивів закони, яким підкоряються ізольовані феномени свідомості: *1) відчуття й образи супроводжуються тілесним рухом, без якого вони не можуть існувати; 2) усяке визнане у свідомості відчуття чи образ залишається там доти, поки не витісниться іншим відчуттям; 3) всяке відчуття й емоція прагнуть розвиватися і завершуватися, вони виявляються завжди в специфічних рухах і діях*.

Рудиментарна свідомість являє собою, на думку Жане, низький рівень у структурі свідомості. На наступних ступенях у ієрархії знаходяться пам'ять, характер і особистість. Пам'ять пов'язана пізнанням і локалізацією ідей, при цьому суттєвим елементом згадування є образне відтворення раніше пережитого відчуття. Інакше кажучи, для роботи пам'яті необхідно володіти здатністю відчувати відчуття. Складні психічні явища, ідеї, вільні рухи, мова і т.ін. у будь-якої людини в кожному момент її життя складаються з образів певної категорії, і згадування цих складних елементів залежить від відтворення відповідних елементарних образів.

Єдність психічних явищ, помічених і зрозумілих, дає початок поняттю про «Я». Це є синтез психічних явищ, а не асоціація ідей, тому що остання має на увазі лише автоматичне відтворення явищ одне за іншим. Навпаки, «Я» – це судження, що синтезує різні факти, констатуючи їх єдність з різних психічних явищ, викликаних внутрішніми враженнями або автоматичною грою асоціації, що утворюють нову ідею – поняття про особистість. Так Жане прийшов до важливого положення своєї теорії про те, що *в основі утворення особистості, чи «Я», лежить пам'ять*. Якщо пам'ять змінюється, то її модифікації приводять до зміни особистості й усього психічного життя. При цьому він відзначає, що без взаємодії між людьми неможливий розвиток психіки, становлення особистості.

Жане вибудував *трьохступеневу структуру свідомості*: елементарні відчуття, потім пам'ять, а на ній базується «Я», чи особистість. Причому він розділяв ці поняття, говорячи про те, що особистість за своєю природою метафізична, незмінна і неподільна, а ідея про «Я» змінюється протягом життя. При цьому хвороби торкаються саме області «Я».

Деталізуючи цю схему, Жане писав про те, що саму високу ступінь займає функція схоплення реальності у всіх її формах, тобто функція реальної дії, причому ця дія може реалізуватися як у фізичному, так і у соціальному середовищі. Друга ступінь ієрархії – ті ж операції, але позбавлені того, що приводить їх у досконалість, тобто гостроти почуття

реального; це дії без точного пристосування до нових фактів, «дії і сприйняття». На третій ступені – ідеї, міркування, уява, безплідні мріяння, а на найнижчому рівні знаходяться рухові збудження, погано пристосовані, безкорисливі.

Таким чином, Жане вказував на ієрархічність психічних явищ, розуміючи під цим не просто зміну однієї ступені іншою, а процес складної взаємодії, синтезу психічні образи. Цей підхід спростовував ідею Спенсера про те, що людська свідомість у кожен момент містить тільки одне явище, а психічне життя полягає в їхній послідовній зміні. Жане підкреслював, що всі люди в кожному момент часу мають різну кількість ідей. Психічне життя – це чергування явищ, причому кожне з них складається з безлічі елементарних фактів.

Під впливом різних чинників (втоми, душевного потрясіння) у суб'єкта спостерігається зниження психологічної активності. При цьому вищі явища, наприклад, вольові дії, стають неможливими, а нижчі зберігаються і розвиваються на місці вищих, тобто відбувається заміщення. При цьому зникають практично всі соціальні функції, пов'язані із взаємодією з іншими людьми, тому що їх виконання вимагає великої напруги.

Жане також ввів у психологію таке важливе поняття, як *звуження поля свідомості*. *Поле свідомості* – це найбільша кількість простих чи відносно простих образів, які одночасно можуть знаходитися в одній і тій самій свідомості. Вундт називав це «пункт внутрішнього погляду». Поле свідомості може змінюватися згідно полю зору, воно зовсім не однакове у всіх людей і не залишається завжди незмінним в одного і того ж суб'єкта. Звуження поля свідомості – це психічна слабкість, що складається у зменшенні кількості усвідомлених явищ. На думку Жане, обмежене поле свідомості властиве хворим людям і дітям. У дітей це проявляється в переривчастих діях, хвилинному гніві чи сльозах, а у хворих – у неувважності чи зосередженні свідомості на будь-якому одному пункті, забуванні про присутніх і т.ін. Звуження поля свідомості відповідає рудиментарній психіці.

Дослідження причин звуження поля свідомості привело Жане до аналізу дуже важливого для психології питання про *співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці*. При цьому він вибудував свою концепцію психіки, відмінну від відомої теорії Фрейда. Вивчення пацієнтів з різними психічними захворюваннями показало, що психічні розлади впливають на збудження окремих функцій, при цьому спостерігається дисоціація (розпад, розкладання) або недавно створеної функції, або давньої. В умовах дисоціації давня функція, яку Жане відносив до підсвідомості, залишається майже недоторканою. При цьому функції, що знаходяться в області несвідомого, відокремлені від особистої свідомості. Іншими словами, під *несвідомою дією розуміється такий акт, який має усі ознаки психічного акту, за винятком того, що він ніколи не усвідомлюється суб'єктом, який його виконує*. Наприклад, спогади залишаються, незважаючи на амнезію, мова і ходіння виявляються у сні, незважаючи на мутизм і параліч у стані неспання. Таким чином, зовнішнім діям властива розумність, хоча і здійснюються поза нормальною свідомістю суб'єкта.

Свідомість пов'язана з реальністю і виявляється в активній діяльності. Ця діяльність являє собою синтетичну, з'єднує кілька явищ в одне нове, відмінне від них. При цьому існують два способи пізнання явищ: безособистісне відчуття й особисте сприйняття. Свідоме відчуття – це складне ціле, у якому комбінуються психічні елементи, які відповідають простим рухам. Відчуття організуються в більш складні стани – загальні відчуття, останні поєднуються між собою й утворюють у кожному момент особливу єдність, яка називається ідеєю про особистість. Інші психічні комбінації утворюють різні поняття зовнішнього світу. Однак, головними чинниками, що визначають особистість людини, на

думку Жане, є два види психічної діяльності – творча і консервативна. Творча діяльність синтезує сприйняття в судження, загальні поняття, художні, моральні чи наукові концепції. Консервативна ж пробує зберігати і повторювати інформацію (асоціація ідей, пам'ять). Фізичне здоров'я і гармонія духу залежать від сполучення цих сторін психіки – творчої і консервативної.

Поряд з дослідженнями психіки на основі залучення даних психіатрії в цей період у французькій психології стала школа, яка в центрі уваги ставила вивчення соціальних контактів. Якщо в першому випадку для дослідження закономірностей формування психіки використовувався клінічний метод, то в другому – вивчення людей у різних соціальних ситуаціях, у тому числі і кроскультурні дослідження.

Початківцем цього напрямку, що отримав назву французької соціологічної школи, став **Е.Дюркгейм (1858-1917)**. Розвиваючи позитивістську концепцію Конта, він прагнув створити об'єктивну соціологію як науку про суспільство, що вивчає особливу духовну реальність. Він увів термін «соціологізм», під яким розумів незводимість соціальної реальності до біологічних і психологічних явищ. Суспільні явища необхідно пов'язувати з особливим соціальним середовищем, з визначеним типом суспільств, знаходячи в його характеристиках причини феноменів, що вивчаються.

Дюркгейм підкреслював, що суспільство складається з індивідів, але це не просте поєднання частин, суспільства немає там, де є одні тільки індивіди. Над індивідом стоїть вища духовна влада – колектив. Метою колективного життя, на його думку, є інтеграція індивідів у співтовариства, які наділені моральним авторитетом і тому здатні виконувати виховну функцію.

Індивід має потребу в суспільстві, тому що в згуртованому колективі людина не віддається тільки своїм, часто слабким, силам, але «має частину участі в колективній енергії, знаходить у ній підтримку в хвилини слабкості й упадку». Тому, як відзначав Дюркгейм, у групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради загальної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення, тобто вищі форми людської діяльності мають колективне походження.

Аналізуючи відносини між особистістю і соціальною солідарністю, вчений підкреслював, що індивід, стаючи усе більш автономним, у той же час сильніше залежить від суспільства, причому ці процеси відбуваються паралельно. На основі своїх досліджень він приходив до висновку про те, що в основі формування суспільства знаходиться *механічна і органічна солідарність*. *Механічна солідарність – це солідарність внаслідок подібності*. При пануванні в суспільстві цієї форми єднання індивіди мало чим відрізняються один від одного, вони відчувають ті ж почуття, прихильні тим же цінностям, суспільство згуртоване, тому, що індивіди ще не диференційовані. Такий організм характерний для ранніх первісних суспільств.

При *органічній солідарності згуртованість заснована на соціальній диференціації*. Індивіди не схожі один на одного, проте можуть співіснувати один з одним, працювати, приймати цінності іншого і т.ін. Цей тип суспільства характерний для сучасних цивілізацій, культурних суспільств, основна характеристика яких – існування високої моралі, якій підкоряються всі, незалежно від віросповідання, місця проживання і т.ін.

Звідси випливає головна ідея Дюркгейма про те, що *колективна свідомість відрізняється від індивідуальної, тому що розвивається за своїми законами, а не є результатом чи вираженням індивідуальних свідомостей*. При цьому під колективною свідомістю він розумів «сукупність загальних вірувань і почуттів, притаманних у середньому членам якого-небудь суспільства». Так він прийшов до висновку про те, що

індивід виникає із суспільства, а не суспільство з індивідів, оскільки властивості соціальної системи не можуть бути пояснені сумою елементів чи зведені до неї.

Колективне життя, як і психічне життя індивіда, складається з явищ, при цьому індивідуальні і соціальні явища порівнюються між собою, тому що в обох сферах соціальної і психічної – виявляється один і той же закон. *Колективне явище – це особливий факт соціального життя, який визначає бачення світу окремою особистістю.* Воно являється зовнішнім щодо індивідуальної свідомості, а потім поступово інтеріоризується ними.

Суспільство являє собою сукупність асоційованих індивідів, і система, яку вони утворюють, видозмінюється у залежності від їхнього розташування на території, від кількості і характеру способів спілкування і суспільної свідомості. Дуже важливі і соціальні явища, тобто найбільш характерні особливості колективного життя – релігійне вірування, обряди, правила моралі, правові розпорядження і т.ін. Вони обов'язкові, тому даний спосіб діяльності і мислення індивіда не створений ним, а йде ззовні, із соціуму. Ці особливості які встановлюються в конкретному співтоваристві відносин і впливають головним чином на характер колективних явищ.

Висловлені Дюркгеймом ідеї про розвиток колективної свідомості були використані при вивченні традиційних культур відомим психологом, філософом і етнографом **Л. Леві-Брюлем (1857-1939)**.

У роботах «Первісне мислення» (1922), «Первісна душа» (1927) він використовував багатий етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, що знаходяться на різних етапах соціокультурного розвитку. Спираючись на висунуте Дюркгеймом поняття «колективне явище», Леві-Брюль стверджував, що різним соціально-історичним структурам відповідають певні типи мислення. Виходячи з цього положення, він сформулював теорію про *два типи мислення – первісне і логічне*. У книзі «Розумові функції в низьких суспільствах» (1910) він описав первісне мислення, характеризуючи його як містичне за змістом, паралогічне (дологічне) по способу організації: не чуттєве до протиріч і непроглядне для досліду. На відміну від мислення представника цивілізованого суспільства воно не орієнтоване на встановлення логічних зв'язків, а підкоряється закону партиципації (причетності), у силу якого предмети поєднуються не за суттєвими властивостями, а за містичними якостями, які їм приписуються.

Леві-Брюль підкреслював, що «пралогічне» і «логічне» мислення являють собою не змінюючі одне одного стадії, але співіснуючі типи мислення. Пралогічне мислення, визначаючи зміст колективних явищ первісної людини, не поширюється на сферу особистого досвіду і практичних дій. У той же час у сучасному суспільстві, в якому домінує логічне мислення, зберігаються і сліди пралогічного, наприклад у релігії, моралі, обрядах. Таким чином, у процесі історичного розвитку змінюється співвідношення між первісним і логічним мисленням, причому частка останнього збільшується.

Погляди Дюркгейма і Леві-Брюля вплинули на концепції багатьох вчених: М. Гальбовакса, Ш. Блонделя і у деякій мірі навіть Ж. Піаже. Так, багато характерних рис егоцентричного мислення, притаманного дітям, мають безсумнівну подібність з описаннями пралогічного мислення Леві-Брюля.

Вивченням соціальних контактів людей і їхнього впливу на психіку окремої людини займався також **Г.Тард (1843-1904)**. Він був не згодний з концепцією соціологізму Дюркгейма, головним чином з його думками про механізми формування колективних явищ. Концепція Тарда склалася під впливом робіт Льебо і Шарко, котрі довели велике значення навіювання і гіпнозу в житті суб'єкта.

Тард запропонував концепцію, відповідно до якої *основою соціальних зв'язків особистості служать три чинники: наслідування, винахід і опозиція* (протидія інноваціям). У книзі «Закони наслідування» (1893) він, виходячи з логічного аналізу різних форм взаємодії, доводив, що серед цих чинників домінує наслідування як основа присвоєння індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей. Навіювані ззовні думки і емоції визначають характер душевної діяльності як у стані сну, так і при неспанні.

Групову поведінку Тард трактував як гіпнотизацію багатьох людей, засновану на імітації, а саме цю поведінку – як одну з форм сомнамбулізму. У роботі «Соціальна логіка» (1895) він писав: «...усе, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому прикладі (ходити, їсти і ін.), відноситься до розряду фізіологічних явищ, а володіння якими-небудь предметами, переваги в їжі і т.ін. – результат соціального життя...» Він підкреслював, що в суспільстві наслідування має таке ж значення, як спадковість у біології. У результаті складних взаємодій виникають «винаходи», які також поширюються за законами наслідування.

Роботи французьких вчених допомогли розширити предмет психології, включивши в нього не тільки несвідоме, але і колективну психіку. Найбільш важливим результатом їхніх досліджень стало усвідомлення нового чиннику, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило представити людину як результат не тільки біологічного, але і культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією. Збагатило психологічну науку і появу нових *методів дослідження психіки*, наприклад, *клінічного*, використавши матеріал патологічного розвитку, і *кроскультурного*, що дозволяв провести порівняльний аналіз розвитку психіки в різних народів.

Описова психологія. *Своєрідний підхід до формування психологічної науки розроблений у теорії німецького вченого В. Дильтея (1833–1911). Якщо всі описані вище напрямки виходили з розуміння необхідності формування експериментальної, емпіричної психології і розвитку її зв'язків з природничими науками, то Дильтей відстоював важливість її зв'язку з філософією (перш за все з філософією Гегеля), відкидаючи пріоритет експерименту над спостереженням.*

Дильтей був автором напрямку, що одержав назву «філософія життя». Центральним у цій концепції стало поняття про живий дух, що розвивається в різних історичних формах. З цих позицій вчений підійшов і до проекту створення нової, описової психології, який був викладений ним у роботі «Ідеї описової психології» (1894). Дильтей вважав, що описова психологія повинна існувати поряд з пояснювальною, яка орієнтується на науки про природу, і повинна стати основою наук про дух.

Відкидаючи традиційну метафізику, *Дильтей висловлювався і проти позитивізму, проти перенесення методів природознавчих наук у психологію, що має потребу у власному методі і власній методології.* У своїй критиці «пояснювальної» психології Дильтей підкреслював, що поняття причинного зв'язку взагалі не застосовується в області психічного (й історичного), так як тут впринципі неможливо передбачити, що піде за досягнутим станом. Оскільки дати точне і об'єктивне обґрунтування отриманим при досягненні особистісних переживань фактам практично неможливо, психологія повинна відмовитися від спроб пояснення духовного життя, поставивши собі за мету опис і аналіз психічних явищ, намагаючись зрозуміти окремі процеси із життєвого цілого. Саме такий підхід зробить психологію ведучою, основною дисципліною для всіх наук про дух, усіх наук про людину.

Цей підхід у трохи змінному вигляді одержав на початку ХХ ст. назву **психологізм**; у рамках даного підходу психологія розглядалася як методологія наук про духовне життя.

Свою психологію Дильтей називав описовою і розчленованою, протиставляючи опис – поясненню, розчленуванню, конструюванню схем з обмеженої кількості однозначно визначених елементів. Він виступав і проти традиційного для того часу асоціативного підходу до психіки, розуміння її як сенсорної мозаїки, що складається з елементів. Замість елементів він пропонував внутрішньо пов'язані структури, що лежать в основі душевних процесів, розвиток яких визначається метою. Цілісність і цілеспрямованість являють собою, на думку Дильтея, специфічні риси проявів душі. Хоча саме ці якості не були ним привнесені у психологію (про це говорили й інші вчені, наприклад Brentano і James), але принципово новим у концепції Дильтея було прагнення вивести їх не з органічного, а з історичного життя, з суто людських видів діяльності, які відрізняються втіленням переживань у творах культури.

Одним з центральних у його теорії стало поняття *переживання*. Воно виступало не у вигляді елементу свідомості, а у вигляді внутрішнього зв'язку, невіддільного від її втілення в духовному, надіндивідуальному продукті. Тим самим індивідуальна свідомість співвідносилась зі світом соціально-історичних цінностей, зі світом духовності. Важливою зв'язуючою ланкою як між культурою і людиною, так і між окремими науками (філософією, історією, психологією) стала *герменевтика*, чи *вчення про тлумачення*, що у теорії Дильтея було засобом відтворення неповторних культурних світів минулого.

Унікальний характер об'єкту дослідження (духовний світ), на думку вченого, визначав і унікальність методу. Ним служить не пояснення явищ у прийнятому натуралістами змісті, а *розуміння, осягнення*. Він писав, що «природу ми пояснюємо, а духовне життя посягаємо». Збагнення ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я». Воно істотно відрізняється від інтроспекції, оскільки відкриває зміст не тільки свідомого, але і несвідомого. Це інтуїтивне почуття допомагає зрозуміти, а потім і описати сенс життя, включивши суб'єктивні переживання в контексті культурного середовища, у якому живе людина. Орієнтація Дильтея на несвідомі духовні, моральні переживання, які складають суть людської особистості, дала підставу С.Л. Рубінштейну назвати його *психологію «вершинною»*, на відміну від «глибинної» психології Фрейда, яка бачила в несвідомому лише біологічні потяги.

Ідея Дильтея про зв'язок окремої особистості з духовними цінностями, накопиченими людством, була розвинута його учнем **З.Шпрангером (1882-1963)**. Як і Дильтей, він вважав, що ведучим методом дослідження духовного життя є розуміння, тобто безпосереднє збагнення смислу психічних явищ. У той же час, прагнучи до більш об'єктивного збагнення психічного життя, центральним у своїй концепції він зробив не переживання, а духовну активність «Я», у якій реалізуються смислові зв'язки зі змістом визначеної культури, які виражені в системі цінностей конкретної людини. Таким чином, суб'єктивні переживання людини розглядалися в їх співвідношенні з надіндивідуальними сферами об'єктивного духу.

У праці «Форми життя» (1914) Шпрангер доводив, що основною задачею психології є дослідження відношення індивідуальної духовної структури людини до структури «об'єктивного духу», тобто вивчення основних типів спрямованості людини, які він і назвав «формою життя». В основі цієї спрямованості лежить переважаюча орієнтація на ті чи інші цінності.

Ним було виділено шість основних типів об'єктивних цінностей: *теоретичні* (область науки, проблема істинності), *економічні* (матеріальні блага, корисність), *естетичні* (прагнення до оформлення, до самовиразу), *соціальні* (суспільна діяльність, спрямованість до чужого життя), *політичні* (влада як цінність), *релігійні* (сенс життя). В кожній людині можуть бути представлені орієнтації на всі ці типи цінностей, але в різній

пропорції, якась (чи якісь) з них при цьому будуть домінувати. Це домінування і визначає переважну форму життя даної людини, сферу її діяльності і переживань. Виходячи з того, яка група цінностей домінує, Шпрангер виділяв відповідно *теоретичну людину, економічну, соціальну, політичну і релігійну*. Форма життя являє внутрішню, духовну освіту, тому для більш повного розвитку особистості дорослий повинен вгадати цю форму у дитині й будувати її навчання, виходячи з того, яка діяльність для неї буде пріоритетною.

Описова психологія показала нові можливості побудови психології як гуманітарної науки, відкрила недоліки суто природничо-наукової орієнтації психології, яка переважала у той час. Деякі з них стали більш очевидними з часом, але в той момент пріоритетність об'єктивної, експериментальної психології були настільки очевидні, що докори і побоювання Дильтея більшістю психологів не були почуті. Розповсюдженню його поглядів перешкодила і обмеженість самого підходу Дильтея, що не бачив нових перспектив, які відкривають перед психологією експеримент, і зв'язок з точними науками.

Майже всі школи, що з'явилися на межі XIX-XX ст., проіснували недовго, їх заміна була продиктована об'єктивними обставинами. При всій їх новизні вони були ще пов'язані зі старою, асоціативною психологією, у суперечках з якою вони і народилися. У той же час сама їх поява та дискусії, що виникали при одержанні результатів нових досліджень, показували нагальну потребу для психології сформулювати новий підхід до розуміння психічного, нову методологію вивчення психіки, що і привело до появи тих шкіл, які визначили психологію в XX ст.